

A Cibda

As Pioucas

Forno da Santa

Monte
do Señorino

Aldea de Armea

O triunfo da posta en valor do Patrimonio Arqueolóxico no Concello de Allariz:

Armea, San Salvador dos Penedos e Pontón do Briñal

Juan Antonio Seara Ferro

Técnico de Cultura Concello de Allariz

Alba Antía Rodríguez Nóvoa

GEAAT. Facultade de Historia. Universidade de Vigo

Patricia Valle Abad

GEAAT. Facultade de Historia. Universidade de Vigo

Antonio Blanco Rodríguez

Historiador local

A conservación e a posta en valor do Patrimonio está no cerne da política levada a adiante nos últimos 30 anos dende o Concello de Allariz, considerándoa unha das chaves no futuro do seu devir económico, ligándoa coas outras chaves cun turismo sostible, unha cultura de calidade conxugándoa con políticas de protección ao medio ambiente e de patrimonio cultural.

As intervencións tanto nos xacementos de Armea como no de San Salvador dos Penedos iniciáronse grazas aos convenios de colaboración entre o Concello de Allariz e o Laboratorio de Arqueoloxía da Facultade de Historia da Universidade de Vigo iniciados no ano 2010, para o estudo, conservación e posta en valor de dito xacementos.

Estes proxectos son a continuidade de outros, PECHA, que se iniciaran no ano 1992 baixo a filosofía "o casamento entre o vello e o novo, entre a historia e o presente e a posibilidade de crear novos valores, tanto pola vía da recuperación dos que se perderon como

polo *diseño ex novo*, valores que fixeron posible o rexurdir de Allariz e a recuperación do seu patrimonio industrial á veira do río Arnoia, fábricas de Curtición e Muíños, a realización e aprobación do PXOM.

Todo isto xerou a necesidade de ligar a oferta de dotacións socioculturais co labor de recuperación do patrimonio, facer unha oferta diversa (tanto no que atinxe aos valores culturais como a localización das dotacións), ligar a oferta cultural a outras actividades (para non gravar a economía municipal cos custos de mantemento) e por último a conveniencia de ligar a oferta coa recuperación da memoria histórica.

Todo isto está a orixinar unha corrente de publicacións e estudos nos que a historia de Allariz se está a descubrir ou a reescribir sobre outros estudos xa publicados, polo que neste transcurso de anos, Allariz tense convertido no paradigma da recuperación patrimonial, cultural, histórica e artística das vilas Galegas.

**Vistas
do acceso
ao castelo
de San Salvador
de Todea dende a
porta norte**
[Fonte: proxecto
Sancti Salvatoris.
Universidade de Vigo]

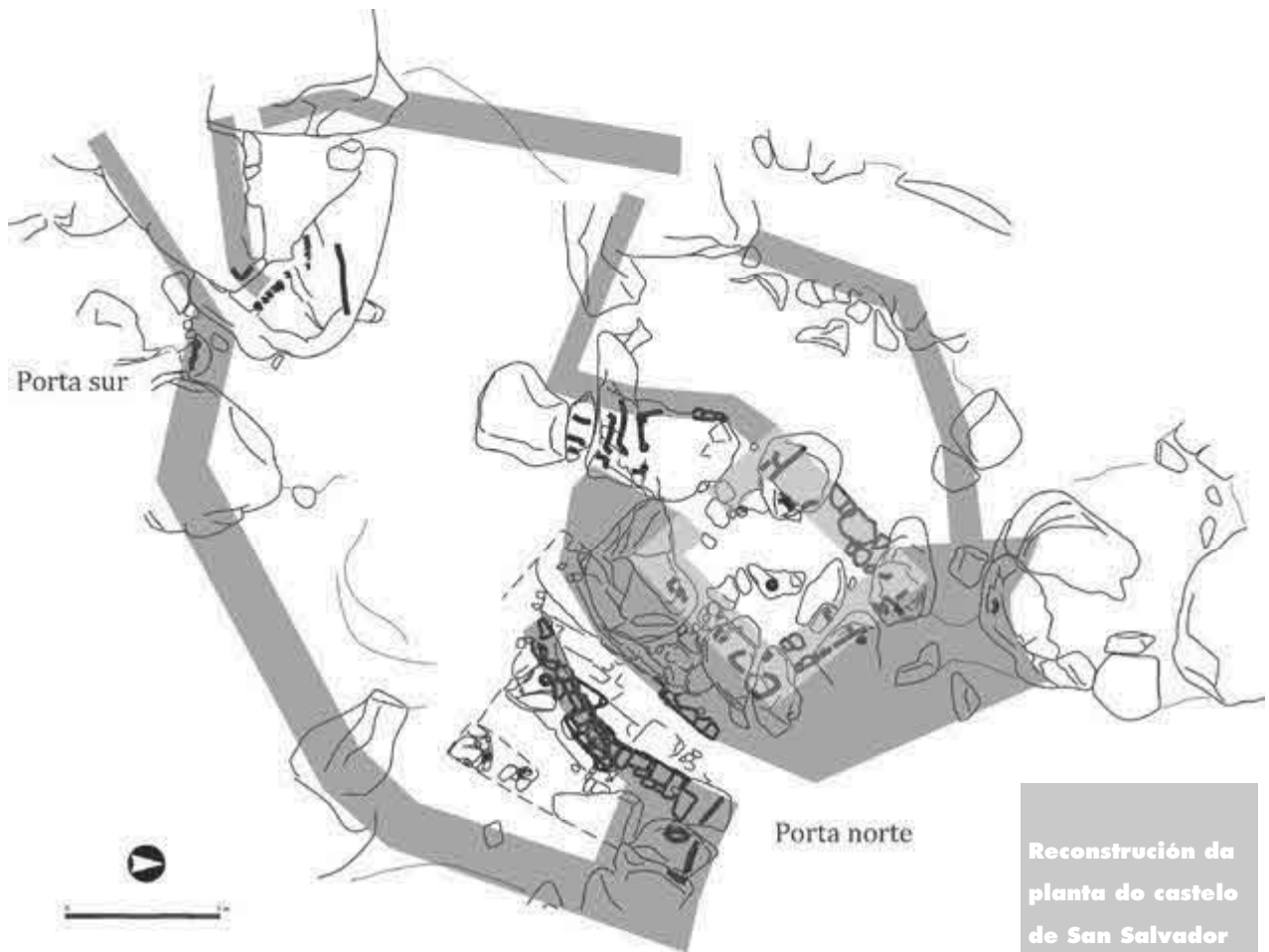

San Salvador de Todea

O Castelo de Todea constitúe un dos xacementos máis relevantes para o estudo da Idade Media, non só na provincia de Ourense, senón tamén en toda Galicia. Nos últimos anos foi obxecto dunha investigación sistemática grazas a proxectos INOU entre a Deputación de Ourense e a Universidade de Vigo.

O xacemento do castelo de Malpaso, castelo de Mouresiños ou, como recentemente

se constatou grazas ao estudo das fontes escritas medievais, San Salvador de Todea, atópase na aldea de San Salvador dos Penedos. Localízase no alto dun promontorio rochoso, cuberto na actualidade por unha densa vexetación autóctona. O xacemento distribúese en dúas plataformas situadas a diferente altura: na superior está o castelo e na inferior, a necrópole. Ao norte, está limitado por unha pronunciada bagoada, que descende cara o val do Arnoia e polo leste e oeste, profun-

Reconstrución da planta do castelo de Todea a partir dos restos conservados
 [Fonte: proxecto *Santi Salvatoris*.
 Universidade de Vigo]

dos vales. O acceso ao conxunto realízase dende o sur, a través dun sendeiro que sube dende a aldea de San Salvador ata a plataforma inferior. Desde esta, ascéndese por medio dunha escarpada ladeira á plataforma superior. Tanto a plataforma inferior como a superior albergan vestixios arqueolóxicos. Na primeira, nun afloramento granítico, apareceron dúas tumbas antropomorfas escavadas na rocha. Namentres na segunda, encontraríase o castelo propiamente dito.

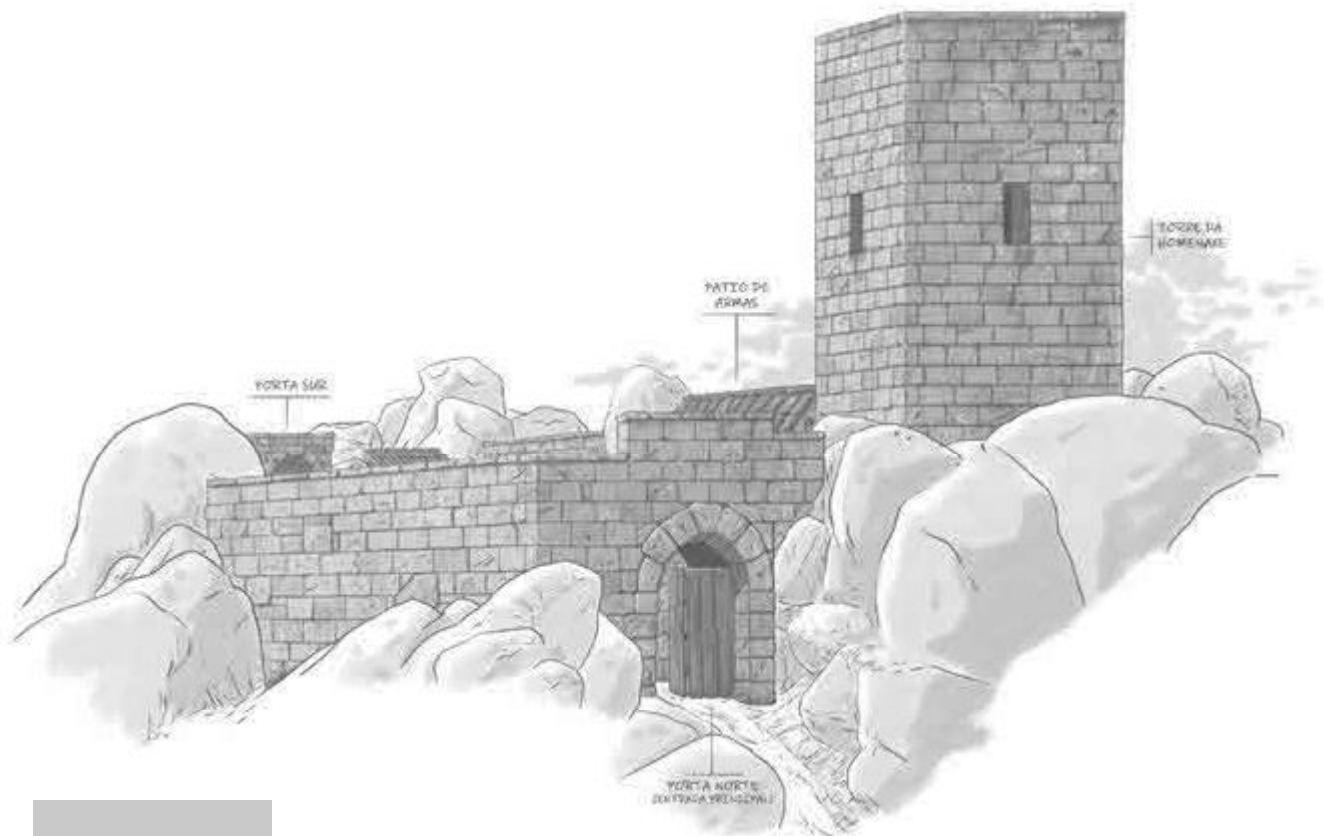
Os traballos arqueolóxicos comezaron en San Salvador no outono de 2016, cunha intervención destinada fundamentalmente á limpeza do espazo funerario rupestre localizado na plataforma granítica inferior. Neste primeiro momento buscábase incrementar o coñecemento do lugar que, ata entón, estaba catalogado como un castro con ocupación romana, cun espazo funerario medieval asociado. Así mesmo, tamén se pretendía indagar na Idade

Media do val do Arnoia, ao mesmo tempo que se xeraba un novo valor patrimonial para Allariz, convertendo o xacemento nun lugar accesible e comprensible para a sociedade. A limpeza desta plataforma inferior deixou á vista dúas tumbas antropomorfas datadas entre os séculos IX e X; ademais de diferentes rebaixes que

Alquerque identificado no interior da torre
 [Fonte: proxecto *Santi Salvatoris*.
 Universidade de Vigo]

indican que na plataforma estivo emprazada outra estrutura, aínda que non podemos puntualizar de que tipo nin a súa cronoloxía.

**Recreación
hipotética
do castelo
no séc. XIV.**

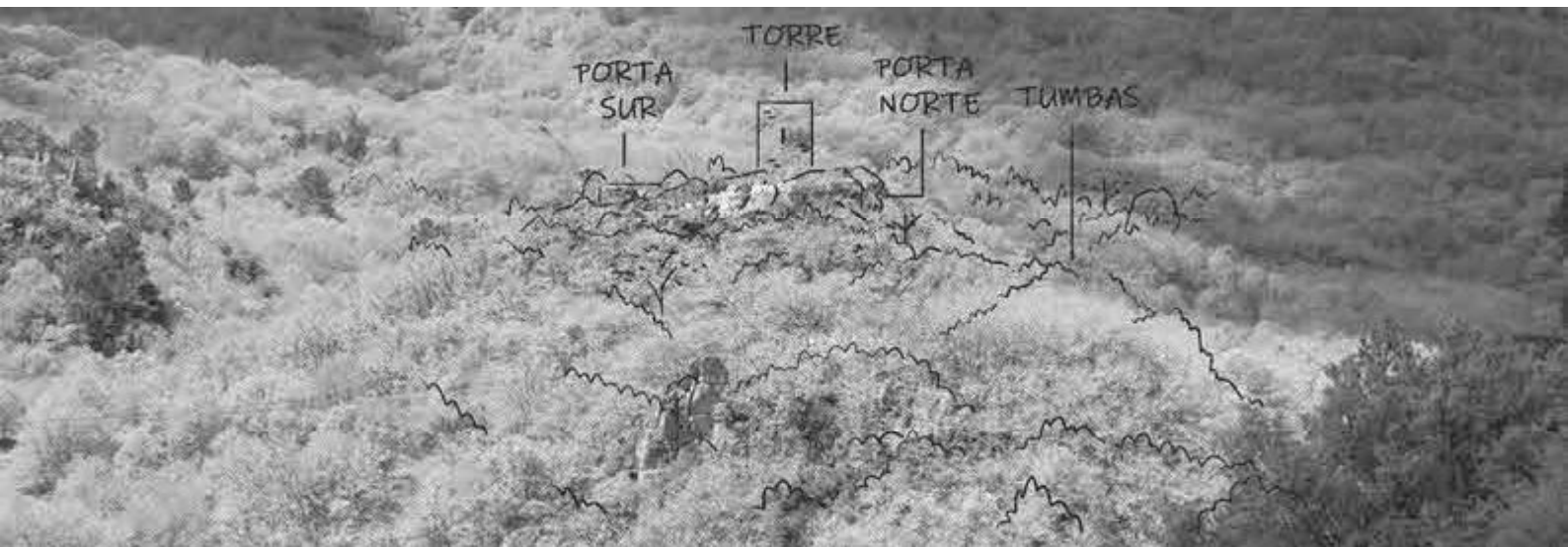
[Ilustración
de Diego Araújo.]

Fonte: proxecto
Sancti Salvatoris.
Universidade de Vigo]

Na plataforma superior realizouse unha retirada de vexetación superficial. Este feito possibilitou o achado de dous muros feitos de grandes perpiaños de granito que semellaban unha porta curva, primeiro indicio da existencia do castelo. As sucesivas intervencións desde ese mesmo 2016 e durante os outonos de 2017 e 2018 permitiron coñecer mellor a súa configuración interna, con diversas estancias, así como a relación do xacemento coa súa contorna. Confirmábase así a existencia dun castelo ou fortificación de modestas dimensión (uns 700 m²) con varias estancias, feitas aproveitando e traballando as rochas para montar muros, con diversas funcións domésticas, artesanais ou militares. Entre os achados máis relevantes cabe destacar a existencia dun xogo de alquerque gravado nun dos afloramentos rochosos da parte máis alta. Nesta zona máis elevada do xacemento, habería unha estrutura ou torreón de varias alturas, con moita visibilidade exercendo, polo tanto, un gran control da contorna, especialmente do lado norte, cara a vila de Allariz. O castelo conta con dous puntos de entrada; polo

norte, a gran porta de entrada en curva que se descubriu na primeira campaña; polo sur, aproveitase unha pequena apertura entre dous grandes bolos graníticos para construír un acceso tipo poterna.

A súa posición privilexiada, así como a morfoloxía do terreo, confírelle un control visual sobre gran parte do val do Arnoia, así como do sistema montañoso que serve de barreira entre este e a Limia. Ao seu carón decorrería, segundo Elisa Ferreira Priegue, o camiño medieval que comunicaba Allariz con Portugal atravesando o val da Limia, pola Lagoa de Antela, e o val do Arnoia, que pasaba pola actual Allariz. Trátase polo tanto, dun castelo de época medieval, datado arredor dos séculos XII e XV, do que se conservaban principalmente rebaixes nas rochas e algún muro, xunto con abundante material moble (fragmentos de cerámica de cociña e almacenaxe, ferros e restos de comida), que permanecía esquecido ata que a intervención arqueolóxica o sacou á luz novamente.

Grazas ao estudo das fontes documentais coñecemos o verdadeiro nome do castelo en época pleno medieval. Nun documento de 1247 onde se acordan pagos de dezmos entre os párrocos de Allariz, aparece referenciado Sacti Salvatoris de Tudea nos límites da parroquia de Santiago de Allariz. Este documento non nos fala do castelo, pero nos apunta directamente ao nome desa zona como San Salvador de Tudea. Hai que esperar a un documento de 1433 para que apareza, esta vez si, o castelo baixo a acepción de “castelo de Tudea” en San Salvador de Tudea. Deste xeito, queda claro que o castelo de Mouresiños/Malpasso –acepcións posteriores– era, en época medieval, o castelo de Tudea. Como tal, este castelo tiña unha terra e foi ocupada por tenentes. Deste últimos soamente coñecemos a Petro Garcia, ‘tenente Tudeam’, que aparece referenciado en dous documentos de 1197 (séc. XII) da catedral de Ourense. Tamén sabemos que en 1366 a terra de Todea (Tudea) está en poder de don Fernando Ruíz de Castro e que en 1369 é outorgada en doazón por Enrique II a don Juan Rodríguez de Biedma, con outras terras da Limia. Esta terra localízase ao SO do castelo, xa na planicie da Limia, e comprende as freguesías de Sto. André de Guillamil e Sta. María de Lampaza, hoxe pertencentes ao concello de Rairíz de Veiga. Polo tanto, podemos

concluir que o castelo e a aldea de San Salvador en época pleno e baixo medieval (a partires do ano 1100 aprox.) fican dentro dos límites da recentemente fundada Allariz, a aldea adscribese á parroquia de Santiago e o castelo depende do tenente de Limia ata, polo menos 1310, cando a vila cae nas mans do infante Felipe. Polo tanto, o castelo contaba cunha terra coñecida e localizada na Limia, que sería controlada desde a propia fortaleza.

O conxunto arqueo-histórico do monte de Armea

O xacemento do Señorío e as estruturas da Finca ou Barrio da Atalaia forman parte do conxunto arqueo-histórico de Armea, que se estende por toda a contorna do monte do mesmo nome incluíndo diversos elementos patrimoniais. En época antiga formaba parte do *conventus bracarensis*, no seu cuadrante nororiental. Localízase sobre unha pequena dorsal montañosa que separa o val da Rabeda, sobre o que exerce dominio visual o xacemento, do val do Miño, situado ao norte, e do val do Arnoia, ao sur. Dentro deste extenso territorio aparecen restos arqueolóxicos, que conforman un único xacemento cunha ocupación prolongada entre a época prerromana e a Baixa Idade Media.

**Representación
do Castelo
de S. Salvador
sobre unha foto-
grafía actual
do contorno**

[Autoría
de Iago Araújo
e Patricia Valle]

Foto Andrés González

Fotografías
dos restos
arqueolóxicos
que conforman
o xacemento
de Armea

Foto Javier Feijóo

Foto Javier Feijóo

Dentro deste conxunto destacan os seguintes elementos: o asentamento de A Cibdá –no Barrio da Atalaia– coas Pioucas da Santa, o conxunto rupestre do Monte do Señorino, a Basílica da Ascensión co Forno da Santa, a vía romana e o propio núcleo baixo-medieval de Santa Mariña, así como numerosos restos móbiles dispersos polas poboacións da contorna (torsos de guerreiros, tríceles ou cabezas cortadas). O asentamento do Señorino sitúase practicamente ao pé do camiño tradicional, actualmente un ramal do Camiño de Santiago que o enlaza coa Vía da Prata, pero que moi probablemente foslise unha antiga vía romana secundaria que enlazaría Chaves –*Aquae Flaviae*– e Xinzo –*Forum Limicorum*– con Ourense –*Auria*– e a capital lucense –*Lucus Augusti*–.

O Monte do Señorino

O Monte do Señorino foi descuberto en 2011, desembocando en dúas campañas de escavación, froito dun convenio entre o Concello de Allariz e a Universidade de Vigo. Exhumouse un novidoso asentamento habitacional romano de inicios do s. I d. C., permitindo a escavación en área, deixar á vista restos dunha serie de estruturas construtivas, algunhas en positivo –muros, pavimentos ou cimentacións– e outras en negativo –rebaixes, canais, pías– labradas na rocha, que conforman o que parece ser unha edificación unitaria de época alto imperial. Para salvar a acusada pendente natural do terreo, as estruturas organízanse ata en catro terrazas, sucesivas e superpostas, construídas mediante a escavación da propia rocha granítica e a súa posterior nivelación. Pequenos tramos de escadas, igualmente labradas na rocha, facilitan a circulación entre os habitáculos distribuídos nas diferentes terrazas. Ademais das escalinatas, entre as obras rupestres destacan os cortes verticais de delimitación das estancias, cun banco corrido nunha delas, os rebaixes de asento de perpiaños, nembros e muros, as pías para a contención de líquidos e as canles de dre-

Foto Javier Feijóo

naxe, todas elas con evidentes pegadas do uso do pico do canteiro.

A Cíbda de Armea

A Cíbda de Armea, cunha extensión aproximada dunhas 4 hectáreas, atópase nun promontorio elevado sobre o val da Rabeda caracterizado por dúas elevacións centrais denominadas como alto dos Pendóns e alto dos Fornos. Na ladeira setentrional da Cíbda, nunha das terrazas denominada A Atalaia, escaváronse no anos 50 dúas casas galaicorromanas dispostas a ambos lados dunha rúa empedrada. Dende 2011 intervénse na zona arqueoloxicamente de xeito sistemático. Nun primeiro momento, os traballos centrándose na reescavación das estruturas documentadas e tapadas nos anos 50 e, dende 2014, en áreas novas, co obxectivo de obter secuencias estratigráficas que

axudaran a interpretar o lugar e aumentar a área musealizada; exhumando por completo as dúas grandes *domus* de atrio, denominadas Domus da Roseta (ao sur) e Domus do Hexáscele (ao norte), e parcialmente unha terceira coñecida como Domus do Tríscele (ao leste da Domus da Roseta). As domus reciben os seus nomes dos elementos de plástica en pedra que se atoparon en cada unha delas e que decorarían as súas paredes. As construcións presentan unha arquitectura directamente inspirada na arquitectura doméstica romana –casa de atrio, patio ou perístilo–, adaptadas ás necesidades locais, con escasos paralelos en outros xacementos galaicorromanos. Inicialmente considerábase que o Barrio da Atalaia sería unha zona habitacional, pero as investigacións arqueolóxicas puideron documentar un amplo espazo na Domus do Hexáscele, relacionado posiblemente coa produción de viño, con zonas de prensado e almacenaxe.

**Fotografía
dos restos
arqueolóxicos
que conforman
o xacemento
de Armea**

**A pontella
de O Rexo
e a pontella
de madeira
e recente
do muíño
Acega da Costa**
[Fotos: Antonio Blanco]

Sabemos que a fase principal de ocupación é netamente romana, dende finais do s. I d. C. ata finais do s. II ou inicios do s. III. Tamén existe na Atalaia unha fase previa máis antiga, aínda que tamén romana (de inicios do s. I) coetánea á construción do Monte do Señoríño. Todo indica que esta terraza sobre o val da Rabeda ocúpase a comezos do s. I d. C., coincidindo coa construción “extramuros” da zona habitacional do Monte do Señoríño. Deste período contamos con algunhas estruturas identificadas baixo a *domus* do Hexáscele e da rúa central, que se dataron grazas ás cerámicas asociadas, nun momento de inicios do s. I. Estas construcións primixenias foron remodeladas a mediados do s. I d. C., para ser finalmente amortizadas coa urbanización

de todo o espazo en torno ás rúas, entre as cales se constrúen grandes *domus*, momento que se datou nos finais do s. I. Finalmente, este barrio da Cibdá parece abandonarse entre finais do s. II e inicios do s. III, por causas que polo momento descoñecemos.

Sistemas de vadeo do Arnoia ao seu paso por Allariz

Os alaricanos e alaricanas falamos do “*pai Arnoia*” non en sentido figurado. Por iso canto teña que ver co noso río esperta en nós fortes reaccións. A historia recente así o acredita.

Se percorremos a ribeira de aproximadamente 3 km ao paso por Allariz, atopamos numerosos vestixios dos sistemas de vadeo, presentes ou ausentes, para seguir camiñando, transportar mercadorías ou achegarse a muíños ou curtidoiros. Ben de seguro que o primeiro foi camiñar sobre o tronco dunha árbore caída, mais diso ningún se lembra.

Despois chegaron os pasos, pasais, pontóns ou poldrados: botar pedras no leito e saltar, dar un paso, dunha a outra. As poldras poden ser pedras irregulares ou perpiños labrados e aliñados, no sentido da corrente do río. O veciño río Támega amósanos os exemplares máis maxestosos, porén o Arnoia tamén conserva algúns como o de A Rabuña, debaixo de As Escadas, ou o do regueiro que dende a Portela de Magarelos leva a súa auga ao muíño de As Escadas.

Co gallo da posta en funcionamento do Festival Internacional de Xardíns de Allariz (FIXA) construíuse ao seu carón no curso do Arnoia unha especie de presa-poldrado coa fin de encorar auga nos períodos de estiaxe nun tramo de escasa profundidade. A parte inferior vén sendo coma unha presa que cruza case que perpendicularmente o río (as presas dos muíños fano en diagonal para aminorar a forza da auga) e a parte superior ten aspecto de poldrado que permite o paso da auga.

A medio camiño entre as pontes e os pasos, pasais ou poldrados atópanse as pontellas ou pontóns: Sobre cepas ou machóns de número variable colócanse laxas ou perpiaños de arredor de 2 m de longo por 40 ou 50 cm de ancho. Permiten o paso non só de persoas senón tamén de animais e pequenos carretos. Destes fica un bo repertorio na cunca do noso río:

A pontella de A Padela sobre o regueiro deste espazo inzado de restos patrimoniais, tanto naturais (acivros...) como arqueolóxicos (petróglifos, castros...); a pontella de O Rexo para acceder ao muíño e a minicentral hidráulica; as pontellas de A Acearrica –catro en total– coa principal sobre o río (as outras están sobre a canle de derivación) case que ponte con vigas de ferro, construída cando o muíño se transformou en minicentral eléctrica; a desaparecida de Santo Estevo, na Airiña, ao carón da residencia dos sanxoanistas tamén desaparecida e do Muíño da Puchina,

que correu a mesma sorte, mais do que aínda poden verse os restos da súa presa nos días claros do verán e con pouca auga. No medio da vaira existe unha peneda cun furado no medio onde, segundo a lenda, remataba o túnel que viña do Castelo; a pontella do Arnado, construída recentemente con dúas vigas de formigón asentadas sobre machóns nas beiras, dá acceso a zona recreativa de Vilanova e as piscinas; a pontella de madeira do muíño Acea da Costa, construída na década dos 90, pontón de pasar e de estar, deseñado por Cesar Portela seguindo modelos xaponeses; a pontella de Os Osos reconstruíuse recentemente onde en tempos houbo un muíño e para unir a parte baixa de O Ferradal con O Seixo; a pontella de O Briñal, da que falaremos máis polo miúdo, e a pontella de Ponte Hermida, río abaixo e pasando xa As Escadas.

Por falla de pontes e en lugares fondos usáronse tamén barcas e barcazas para cruzar o

**Pontón
ou pontella
de O Briñal**

[Foto: Antonio Blanco]

**Laxa da ponte
do Briñal
con inscrición**
[Foto: Antonio Blanco]

río, como a de Abuín, de recente recordo, con muíño hoxe desaparecido, e presa que na actualidade segue abastecendo de auga á Vila; o Porto Vello, en pleno centro, non deixa de ser un topónimo que lembra o paso en barca anterior ás pontes alí existentes.

As pontes, de madeira, pedra ou outros materiais, serven para o tránsito de persoas, animais, carros e outros vehículos. Durante moito tempo as máis fixéronse de madeira; por iso, excepcionalmente, cando aparecía unha de pedra a toponimia etimolóxica as denomina Ponte Pedriña, non por estaren feitas con pedras pequechas, senón por seren “petríneas”, ou sexa, de pedra.

No tramo en cuestión atopamos pontes na Acea de Meire, con presa e muíño; a do viaduto da A52, a da estrada 525 nova preto de Abuín, a medieval de Vilanova protexida pola Orde de Malta e posiblemente construída sobre unha anterior romana de tres arca-

das, a da estrada nacional 525 vella cos restos da Ponte da Zapatería uns metros arriba que non se chegou a utilizar na estrada nacional no s. XIX como estaba previsto por mor do derrube dunha das súas tres arcadas. Na saída de Allariz cara Celanova consérvase a ponte medieval sobre o Regueiro de Fontes, preto xa do Arnoia, dunha soa e fermosa arcada en diagonal, de orixe medieval e unida a un tramo duns 50 m do primitivo camiño empedrado.

O pontón ou pontella de O Briñal

Está formado por nove machóns cubertos cunha dobre ringleira de laxas paralelas duns dous metros por cincuenta cms. e notable luz entre os mesmos.

En febreiro de 2019 unha forte enchenta do río levouse por diante todo o tramo central,

fincando en pé só os machóns da ribeira. A maleza acumulada, sobre todo troncos, ramas e material inerte de amieiros afectados polo fungo *phytophthora alvi* actuaron como dique, multiplicando a forza da auga. O deslinde de responsabilidades entre a administración local e a Confederación Hidrográfica Miño Sil (CHMS), xunto co feito de estar catalogada como “ben patrimonial” pola Xunta de Galiza fixeron que se atrasara a súa reconstrución ate finais de xullo de 2020 da man do organismo autónomo dependente do Ministerio para a transición ecolóxica, cun excelente traballo.

Unha das laxas derrubadas deixou ao descuberto unha inscrición lonxitudinal que hoxe pode verse na súa ubicación orixinal. O texto da inscrición reza así:

J [†] S MA ANº D 808 FTA

o que transcrito vén a ser:

J(esús) Cristo S(alvador) MA(ría) AN(o) D(e)
(1)808 F(ac)TA

Inicialmente a data, principios do s. IX, provocou un forte sobrealto: estamos no prerrománico. A esa altura e na marxe esquerda do Arnoia existen varios eremiterios (S. Adrián de Amiado, S. Martiño de Pazó e S. Trocado de Magarelos), estudados, entre outros, por Elixio Rivas, que ben poderían gardar relación temporal co achado.

Trala consulta con especialistas en epigrafía e, nomeadamente, co exdirector do Museo Arqueolóxico de Ourense Francisco Fariña Busto, a luz da ciencia aclarou o misterio: o sistema de numeración arábigo non aparece nas inscricións ata o s. XV; con anterioridade úsanse números romanos e, por outra banda, resulta habitual a supresión da unidade de millar. Así pois, a data sería de principios do s. XIX.

Trataríase dunha especie de inauguración ou consagración relixiosa, utilizando unha fór-

mula en forma de acrónimo con letras e símbolos que atopamos repetidos en múltiples ocasións.

É de supoñer que o muíño que está ao seu carón, hoxe reconvertido en casa de turismo rural, se construíra na mesma época, ofrecéndonos así unha datación fiable para este e outros muíños de características semellantes.

A pontella daba acceso ao muíño ás terras do millo, na marxe esquerda do río, por onde transcorre parte da verea vella que une Allariz con Celanova e Vilanova.

Entre a multitude de pedras removidas tralo derrube atopamos, formando parte dun recheo, o que semellan ser dous fustes redondos, un deles, cando menos, con aparencia de ser parte dunha columna romana. A empresa que realizou a obra colocounos atinadamente na entrada da calzada da pontella pola marxe dereita.

Este achado abre novas perspectivas sobre a presenza romana nesta zona. O propio topónimo “Briñal” procede sen dúbida do adxectivo “virinalis”, ou sexa zona “virinalis”, zona “viriñal”, zona de viño: Briñal.

Na década dos 90 do pasado século, un devastador incendio calcinou toda a marxe dereita do Arnoia a esta altura. Daquela ficaron nitidamente ao descuberto os restos de bancais que no seu día deberan ter sido viñedos. A configuración do terreo, con lixeira caída cara a ribeira do Arnoia e con orientación sur xogan a favor desta hipótese, así como a existencia de varios lagares rupestres claramente ligados a esta actividade. Quen sabe se o futuro non nos deparará unha nova denominación amparada por máis de 2000 anos de historia.

Conservar o patrimonio, aínda en pequenos elementos como estes, é símbolo de apego á terra, de memoria histórica e de cohesión social interxeracional. Que non se nos esqueza.